

מעמדה של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה II לאור הממצאים הארכיאולוגיים

יצחק מייטליס
אוניברסיטת תל-אביב

מחקרי יהודה ושומרון קובץ ו – תשנ"ו * 1997
דעת – אתר לימודי יהדות ורוח

תקופת הברונזה התיכונה II (1800–1550 לפני הספירה) הייתה אחת מתקופות השיא בתולדות היישוב באזור ההר, אך למרבה הפלא לא הותירה אחריה מקורות היסטוריים. כ-70 אתרי יישוב התגלו באזור שבין בית-אל לחברון, הגדולים שבהם מרוכזים בהרי ירושלים וביניהם האתר במנחת (אדלשטיין, תשנ"ד), האתר בעמק רפאים (אייזנברג, תשנ"ד) ועוד רבים נוספים (מייטליס, תשנ"ו, 23).

כדי לעמוד על מקומה של ירושלים במערכת היישובית בהרי יהודה יש להכיר את המערך המדיני והיישובי באותה תקופה באזור ההר. בשל העדר מקורות היסטוריים יש להתבסס על שלושה יסודות: על הממצא הארכיאולוגי מתקופה זו ומתקופות סמוכות; על מקורות היסטוריים מתקופות סמוכות [מתקופת הברונזה התיכונה I (2000–1800 לפני הספירה) ומתקופת הברונזה המאוחרת II (1400–1300 לפני הספירה)]; ועל עיקרון ה"משך הארוך" (Longue Dure'e; על עיקרון זה ראה: Alt, 1925; Braudel, 1980). בשלב ראשון מתוארת תמונת המצב בהר בתקופה הכנענית התיכונה I, לאחר מכן מתוארת תמונת המצב בתקופת הברונזה המאוחרת II לאור המחקרים השונים, ולבסוף נבדוק, האם ניתן ללמוד מהן אודות התקופה, שעליה בעיקר נסב דיון זה.

תקופת הברונזה התיכונה I

בתקופה זו נטשו יישובי הקבע הפרוזים והאוכלוסייה המעטה שנשארה באזור הפכה להיות נוודית. מן המחקר הארכיאולוגי עולה, כי בסוף התקופה (המאה ה-19 לפני הספירה) החלו להתגבש יישובים קטנים בשכם, בירושלים ובחברון (מייטליס, תשנ"ה; מייטליס, תשנ"ו). שני מקורות היסטוריים מהמאה ה-19 לפני הספירה עוסקים בהר המרכזי בתקופה זו: "כתבי המארות" והכתובת על "מסע חי-סבך". ב"כתבי המארות" מוזכרות שתי ערים: שכם וירושלים [יש לציין שלדעת נאמן אין ירושלים מוזכרת ב"כתבי המארות" (נאמן, תשנ"א)]. בכתובת חי-סבך מסופר אודות מסע צבאי מצרי ל"ארץ שכם". אזכורם של שני אתרים אלה בלבד מלמד, לדעת חוקרים שונים, על כך שההר המרכזי היה מחולק לשתי יחידות טריטוריאליות גדולות, שמרכזיהן

היו שכם בצפון וירושלים בדרום (מזר, תשל"ד, 25, 46; נאמן, 1982, 147). ואמנם, הממצאים הארכיאולוגיים מלמדים על קיומם של יישובים קטנים בירושלים ובשכם, אך קשה לדעת האם שלטו שכם וירושלים על אזור ההר המרכזי כולו או שזכו להיזכר בכתובות המצריות רק בשל חשיבותן היחסית. ההגדרה הגיאוגרפית המדויקת של "רתינו", המוזכרת בכתובת חיר-סבך, אינה נהירה אך נראה, כי הכינוי "העלובה", שהוצמד ל"רתינו" בכתובת חיר-סבך, תואם את המצב בהר המרכזי בתקופה זו.

II תקופת הברונזה המאוחרת

בתקופה זו היה היישוב בהר דליל למדי ביחס לתקופת הברונזה התיכונה II. פינקלשטיין מנה כ-30 אתרי יישוב בלבד באזור הרי יהודה ושומרון כולו בתקופת הברונזה המאוחרת II (Finkelstein, 1993). תקופה זו זכתה לתיעוד נרחב למדי במכתבי אל-עמרנה, שמהם ניתן ללמוד, כי שני כוחות מרכזיים שלטו בהר המרכזי: ירושלים ושכם (קלאי ותדמור, תשכ"ט; נאמן, תשנ"א; Campbell, 1991, 100). למרות הריבוי היחסי של מקורות היסטוריים העוסקים בתקופה אין הסכמה בין החוקרים באשר למערך המדיני בהר בתקופת הברונזה המאוחרת. יש הסוברים, כי אי אזכורם של מקומות אחרים בהר מלמדת על שליטתה של ירושלים על אזור הרי יהודה כולו ואילו הערים המבוצרות כגון בית-אל וחירבת רבוד היו כפופות לירושלים (קלאי ותדמור, תשכ"ט; בונימוביץ, 1990; Finkelstein, 1993). לעומתם טען נאמן (תשנ"א בעקבות Alt, 1925, 152-154), ששטחה של ממלכת ירושלים היה מצומצם למדי. מצפון לה שכנה ממלכת בית-אל ומדרום – ממלכה שבמרכזה חירבת רבוד (היא דביר). החוקרים מסכימים, כי שטחה של ממלכת שכם היה גדול והשתרע על אזור הרי מנשה ואפרים כולו. גבולה הדרומי של ממלכת שכם היה לדעת נאמן (תשנ"א, 377) מצפון לבית-אל, ואילו לדעת קמפבל (Campbell, 1991, 100) עבר הגבול מדרום לבית-אל ומצפון לירושלים. מכאן שגם בתקופה זו, שהידע ההיסטורי אודותיה רב למדי, אין הסכמה באשר לתחומה הטריטוריאלי של ממלכת ירושלים.

II תקופת הברונזה התיכונה

לצורך דיון בתקופה זו יש לבדוק האם ניתן ללמוד מתקופת הברונזה התיכונה I ומתקופת הברונזה המאוחרת II על תקופת הברונזה התיכונה II בעזרת עיקרון ה"משך הארוך". לשם כך יש לבדוק, האם קיים דמיון בתפרוסת היישובים ובארגון המדיני בין שתי התקופות. הבדיקה מלמדת, שההבדל בין התקופות רב על הדמיון ביניהן. בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברונזה התיכונה I היו בהר יישובים מעטים (מספר היישובים בתקופת הברונזה התיכונה II היה למעלה מפי שמונה ממספר היישובים בתקופת הברונזה המאוחרת) ומשקלה של האוכלוסייה הנוודית היה גדול מאשר בתקופת הברונזה התיכונה II (Finkelstein, 1993).

אי לכך דומה, כי יש לנהוג במשנה זהירות בעת הסקת מסקנות אודות תקופת הברונזה התיכונה II בעזרת המידע אודות תקופות הברונזה המאוחרת II והברונזה התיכונה I. זאת ועוד, גם לגבי תקופות אלה חלוקות הדעות. מכאן שיש להתמודד עם הנושא בעזרת הנתונים העולים מן המחקר הארכיאולוגי בלבד, המתפרש על-ידי החוקרים בשני אופנים שונים: כל עיר מבוצרת שימשה עיר-ממלכה או שבאזור ההר היו שתי ישויות דומיננטיות, ירושלים ושכם.

הגישה הראשונה מתייחסת אל כל אתר מבוצר כאל עיר-ממלכה, השולטת על סביבותיה, בדומה למצב במישור החוף באותה תקופה (זרטל, תשמ"ו, 188–190, 197; בונימוביץ, תש"ן; 1990; נאמן, תשנ"א). החוקרים המצדדים בגישה זו מסתמכים בעיקר על שני עקרונות (שאינם בלעדיים): העיקרון האחד הינו התבססות על תקופות אחרות כגון תקופת הברונזה המאוחרת ועל עיקרון ה"המשך הארוך" (נאמן, תשנ"א). על פי עיקרון זה מביאים בחשבון גם את תקופת הברזל II ואת התקופה העותומנית, שבהן חולקו הרי יהודה לשתי יחידות מנהלתיות¹.

העיקרון האחר מבוסס על התבוננות במערכת היישובית, העולה מן המחקר הארכיאולוגי, ועל התאמתה למודלים גיאוגרפיים של מדרג עירוני ול"חוק סדרי הגודל" על פי התפלגות סדרי הגודל של האתרים השונים בהר (בונימוביץ, תש"ן; 1990). על פי גישה זו היה ההר המרכזי מפוצל לערי-ממלכה אחדות: שכם, בית-אל, ירושלים וחרברון. אף שטיעונים אלה הינם כבדי משקל אין הם מתמודדים עם ממצא מרכזי, העולה מן החפירות ומן הסקרים שנערכו בהרי יהודה ואפרים; שטח האתרים המבוצרים שנחפרו כגון חברון, בית-צור, בית-אל ושילה אינו עולה על שלושים דונמים (שטח חברון היה לדעת עופר (תש"ן) 28 דונמים ולדעת פינקלשטיין (Finkelstein, 1992) 15 דונמים בלבד, שטח בית-צור היה 8–12 דונמים, זה של בית-אל – 15 דונמים וזה של שילה 17 דונמים). גם אם היו ערים אלה מאוכלסות בצפיפות לא עלה מספר התושבים בכל אחת מהן על מאות ספורות. יתר על כן, בשילה ובשכם לדוגמה לא התגלו רובעי מגורים. כלומר השטח הקטן של האתרים והיעדר מבני מגורים מוכיחים, קרוב לוודאי, כי אתרים אלה לא היו ערי-ממלכה למרות הביצורים המרשימים שנמצאו בהם.

כדי להתמודד עם בעיות אלה מעלה פינקלשטיין (Finkelstein, 1993, 123–224) אפשרות אחרת, המבוססת על מחקריו של Rowton באזורים ההרריים של אירן ושל טורקיה (Rowton, 1973; 1976). על פי גישה זו לא היה חלק מן האתרים המבוצרים ערי-ממלכה במובן המקובל כי אם מעוזים מבוצרים של שליטים מקומיים, ששלטו על אוכלוסייה מעורבת של נוודים ושל יושבי קבע (Chiefdoms Dimorphic). האתרים המבוצרים שימשו למגורי השליט, לאחסון מוצרים חיוניים ולפולחן, ואילו הביצורים שימשו להפגנת עצמתו של השליט יותר מאשר להגנה בפועל. בהנחה שהמקורות ההיסטוריים מן המאה ה-19 לפני הספירה ומן המאה ה-14 לפני הספירה משקפים גם את תקופת הברונזה התיכונה II טוען פינקלשטיין (שם), שלשליטי המעוזים ההרריים הייתה אוטונומיה, אך הם היו כפופים לשתי ישויות פוליטיות גדולות: שכם וירושלים.

על פי גישה זו יש לבדוק כל אתר לגופו. אתר מבוצר קטן ממדים וחסר רובעי מגורים היה מעוז הררי של שליט מקומי, ואילו אתר גדול יותר עם רובעי מגורים היה עיר-ממלכה בדומה לדגם השכיח במישור החוף. בהתאם לכך טוען פינקלשטיין (שם), כי תל פרעה (צפון) – אתר נרחב שנתגלו בו בתי מגורים – היה כנראה עיר-ממלכה, להבדיל מן האתרים שהוזכרו לעיל. גישה זו פותרת חלק גדול מן הבעיות שהוצגו לעיל, אך יש להוסיף ולשאול: האם היו כל האתרים העיקריים בהר מעוזים מבוצרים, או שמא קיימים בהר אתרים נוספים, הדומים לתל פרעה (צפון)? נראה כי הנתונים העולים מן החפירות בעיר

1. באשר לגישתו של נאמן יש להעיר, שהשימוש בעיקרון ה"המשך הארוך" מוביל למסקנות הפוכות מאלה שנאמן הגיע אליהן. אמנם גם בתקופת הברזל II וגם בתקופה העותומנית חולקו הרי יהודה לשתי יחידות מנהלתיות, שמרכזיהן היו חברון וירושלים, אך בשתי התקופות היה לירושלים מעמד-על.

דוד מלמדים, כי ירושלים של תקופת הברונזה התיכונה II אינה עומדת בקריטריון של מעוז ההרי שכן שטחה נרחב למדי ומשום שהתגלו בה בתי מגורים.

דעתם של חופרי עיר דוד היא, ששטחה של ירושלים בתקופה זו היה כשישים דונמים. בדיקת הנתונים מלמדת, שאומדן זה סביר, שכן שרידים ארכיטקטוניים הכוללים קטעי חומה התגלו בחתך A של קניון ובשכבות 18 ו-17 בשטח E בחפירותיו של שילה. כן נחשפו בשטח E1, הן בצמוד לחומה והן בחלקו המערבי של החתך, כמו גם בשטח E3, מבני מגורים (שילה, תשמ"ד, י ו-כ; Shiloh, 1985). גם חרסים בני התקופה התגלו בחפירות שערכו מקליסטר ודנקן (Macalister & Duncan, 1926, 177-178) בשטחים B ו-D1 (ממזרח לחומה), ובשלושה מקומות בחפירות העופל (Mazar & Mazar, 1989, 20, 34-35). בהתייחס לטופוגרפיה של קו החומה, שנחשף בקו גובה 670 מ' מעל פני הים, באמצעותו של המדרון המזרחי בחתך A ובשטח E, ועל פי תפרוסת הממצאים באזורים שונים באתר, מתקבל אומדן זה על הדעת. לכן נראה, שירושלים הייתה העיר הגדולה ביותר בהרי יהודה (פי שלושה ויותר משאר האתרים), ורק האתרים בצפון הרי מנשה היו בסדר גודל דומה. עיר זו קטנה אמנם בהשוואה לאתרים מרכזיים כגון תל אל-עג'ול, לכיש, מגידו וחצור, ששטחם עלה על 100 דונם, אך היא גדולה יותר מאתרים כגון תל בטש (40 דונמים), תל בית מירסים (30 דונמים), בית-שמש (40 דונמים) ובית-שאן (38 דונמים).

על פי הערכה זו הייתה ירושלים העיר הגדולה בהרי יהודה, וגודלה מלמד כנראה על מעמדה המועדף. על מעמדה של עיר מסוימת לאור גודלה היחסי באזור נתון עמד לראשונה ג'פרסון (Jeferson, 1939), שקבע את הכלל הגיאוגרפי "חוק העיר הראשה" (על יישום המודל הגיאוגרפי בארכיאולוגיה ראה: בונימוביץ, 1990, 267; Johnson, 1977). לנתון אודות שטחה של ירושלים יש להוסיף את הממצא העשיר שנחשף בקברים שבהר הזיתים, כגון הקבר בדומינוס פלוויט (Saller, 1964) ובביתניה (Loffreda, 1974; 1984), ואת הנתונים שהובאו בראשית המאמר, המעידים שלמעלה ממחצית השטח הבנוי בהרי יהודה התרכזו סביב ירושלים.

בהרי מנשה נראה המצב מורכב יותר, כיוון שלא נמצא באזור זה אתר אחד הבולט בגודלו בהשוואה לשאר האתרים. שטחה של שכם משתרע אמנם על פני 40-50 דונמים, אך למרות החפירות הנרחבות שנערכו באתר (ראה סיכום אצל: Wright, 1965) לא נמצאו בה רובעי מגורים. זאת ועוד, בסקר מנשה התגלו אתרים נוספים באותו סדר גודל ואף גדולים יותר (זרטל, תשמ"ו). עם זאת נראה, שלשכם ולסביבותיה היה מעמד מועדף באזור הרי מנשה, שכן רוב האתרים בצפון הר השומרון התרכזו סביבה.

סיכום

אודות מעמדה של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה II ניתן ללמוד ממחקר השטח האינטנסיבי שנערך בהרי יהודה, המפצה מעט על העדר מקורות היסטוריים, בניגוד לתקופה הברונזה המאוחרת, שהממצא הארכיאולוגי לגביה דל וזעום אך התעודות ההיסטוריות (מכתבי אל-עמרנה) שופכות עליה אור. באשר לתקופת הברונזה המאוחרת מעידים הן התעודות ההיסטוריות והן המחקר הארכיאולוגי על מעמדה המרכזי של ירושלים כעיר-ממלכה. יש להניח, שאף בתקופת הברונזה התיכונה II השתרע תחום השפעתה של ירושלים על אזור דרום ההר המרכזי כולו.

רשימת מקורות

- אדלשטיין ג', תשנ"ד;
 "מנחת – כפר מתקופת הברונזה בדרום-מערב ירושלים", **קדמוניות**, עמ' 96–102, 103–104.
 אייזנברג ע', תשנ"ד;
 "נחל רפאים – כפר מתקופת הברונזה בדרום-מערב ירושלים", **קדמוניות**, עמ' 82–95, 103–104.
 בונימוביץ ש', תש"ן;
ארץ-ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת: מקרה מבחן לשינוי חברתי תרבותי בחברה מורכבת, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב.
 בונימוביץ ש', 1990;
 "תהליכים תרבותיים ותמורות חברתיות-פוליטיות בהר המרכזי של ארץ-ישראל ערב ההתנחלות הישראלית", בתוך: נ' נאמן ווי פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים, עמ' 257–283.
 זרטל א', תשמ"ו;
ההתנחלות הישראלית בהר מנשה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב.
 מזר ב', תשל"ד;
 "ארץ כנען בימי הממלכה התיכונה של מצרים", בתוך: ב' מזר (עורך), **כנען וישראל**, ירושלים.
 מייטליס י', תשנ"ה;
 "צפון הר חברון בראשית האלף השני לפני הספירה", בתוך: ז"ח ארליך ווי אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון – דברי הכנס הרביעי**, מכון המחקר, מכללת יהודה ושומרון, קדומים-אריאל, עמ' 11–21.
 מייטליס י', תשנ"ו;
 "צורות קבורה כאמצעי לזיהוי גורמים אתניים שונים בהרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון – דברי הכנס החמישי**, מכון המחקר, מכללת יהודה ושומרון, קדומים-אריאל, עמ' 23–26.
 נאמן נ', 1982;
 "ארץ-ישראל בתקופה הכנענית: תקופת הברונזה התיכונה ותקופת הברונזה המאוחרת (2000–1200 לפני הספירה בקרוב)", בתוך: י' אפעל (עורך), **ההיסטוריה של ארץ-ישראל**, כרך ראשון: התקופות הקדומות, ירושלים, עמ' 131–161.
 נאמן נ', תשנ"א;
 "גבולותיה של ירושלים הכנענית באלף השני לפני הספירה", **ציון**, נו, עמ' 361–380.
 עופר א', תש"ן;
 "חפירות חברון המקראית", **קדמוניות**, כב, עמ' 39–88.
 קלאי ז' ותדמור ח', תשכ"ט;
 "בית נינרתה=בית חורון – לקורות ממלכת ירושלים בתקופת אל-עמארנה", **ארץ-ישראל**, ט, עמ' 138–147.
 שילה י', תשמ"ד;
 "החפירות בעיר דוד ו", **קדם**, 19.

Alt A., 1925;

Die Landnahme der Israeliten in Palastina, Essays on Old Testament History and Religion, Oxford, (trans. 1996), pp. 135–169.

Braudel F., 1980;

On History, London.

- Campbell E.F. Jr., 1991;
Shechem II – Portrait of a Hill Country Vale, Atlanta.
- Finkelstein I., 1992;
"Middle Bronze Age 'Fortifications'; A Reflection of Social Organization and Political Formations", *Tel Aviv*, 19, pp. 201-220.
- Finkelstein I., 1993;
"The Socio-Political Organization of the Central Hill Country in the Second Millennium BCE", In: A. Biran & J. Aviram (eds.), *Biblical Archaeology Today 1990, Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology*, Jerusalem 1990, pp. 110-131.
- Jefferson M., 1939;
"The Law of Primate City", *Geographic Review*, 29, pp. 226-232.
- Johnson G.A., 1977;
"Aspects of Regional Analysis in Anthropology", *Annual Review of Archaeology*, 6, pp. 495-501.
- Loffreda S., 1974;
"La tomba n. 3 presso le Suore della Nigrezia Betania", *Liber Annus*, 24, pp. 143-169.
- Loffreda S., 1984;
"La tomba n. 4 del Bronzo Medio II Betania", *Liber Annus*, 34, pp. 357- 370.
- Macalister R.A.S. & Duncan J.G., 1926;
"Excavations on the Hill Ophel, Jerusalem 1923-1925", *APEF*, IV.
- Mazar E. & Mazar B., 1989;
"Excavations in The South of The Tempel Mount", *Qedem*, 29.
- Rowton M.B., 1973;
"Urban Autonomy in a Nomadic Environment", *JNES*, 32, pp. 201-215.
- Rowton M.B., 1976;
"Dimorphic Structure and Tribal Elite", In: *Al-Bahit: Festschrift Joseph Henniger*, Studia Instituti Anthropos, 28, St. Augustin bei Bonn, pp. 219-257.
- Saller S.J., 1964;
The Excavations of Dominus Fleuit, Part II, The Jebusite Burial Place, Jerusalem.
- Shiloh Y., 1985;
"Jerusalem , City of David", *IEJ*, 35, pp. 65-67.
- Wright G.E., 1965;
Shechem – The Biography of a Biblical City, New York & Tronto.